

JOANNA PAWLIKOWSKA*

SZTUKA SAKRALNA A PRAWO AUTORSKIE,
CZYLI KILKA UWAG O ZASADACH KORZYSTANIA
Z SAKRALNYCH UTWORÓW AUTORSKOPRAWNYCH
I WYSTAWIONYCH W PRZESTRZENI *SACRUM*

Sacred art and copyright: Some remarks on the rules of using copyrighted sacred works
and works exhibited in sacral space

Streszczenie: Celem artykułu jest zbadanie, czy dotychczasowe ustalenia z zakresu prawa autorskiego mogące mieć znaczenie z punktu widzenia korzystania z dzieł sztuki sakralnej zachowują aktualność w kontekście dynamicznego rozwoju techniki i zmieniających się warunków korzystania z utworów. Przeprowadzone do tej pory na gruncie literatury przedmiotu analizy z zakresu prawa autorskiego w działalności religijnej dotyczyły w głównej mierze korzystania z dzieł w „erze analogowej”. Konieczność dostosowania utrwalonych sposobów korzystania z utworów sztuki sakralnej w sytuacji „przeniesienia” części działalności religijnej do środowiska cyfrowego uzasadnia podjęcie na nowo tematu określonego w tytule pracy. W pierwszej kolejności zostanie przedstawiona problematyka tzw. prawa panoramy (wolności panoramy), odnosząca się do rozpowszechniania utworów wystawionych na stałe w miejscach publicznych. Pozwoli to w dalszej części pracy odnieść się do kwestii korzystania z utworów znajdujących się wewnątrz obiektów sakralnych oraz do problematyki korzystania z utworów wykonywanych w obiektach sakralnych. Wskazane zagadnienia są szczególnie istotne z punktu widzenia prowadzenia działalności religijnej on-line. Wydaje się zasadne rozważenie: a) w zakresie prawa panoramy zmiany podejścia do rozumienia przesłanki umiejscowienia utworu z przestrzeni zewnętrznej na szeroko rozumianą przestrzeń ogólnodostępną, miejsca dostępnego dla publiczności; ewentualnie analogicznie

* Dr, Katedra Prawa Cywilnego i Handlowego, Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku, ul. Mickiewicza 1, 15-213 Białystok, e-mail: j.banasiuk@uwb.edu.pl. ORCID 0000-0002-5378-2363.

do rozwiązań prawnych z 1926 r. przyjęcie możliwości korzystania z utworów znajdujących się we wnętrzu świątyni w ramach dozwolonego użytku publicznego; b) w zakresie prawa panoramy szerokiego rozumienia pojęcia wystawienia i przyjęcia, że prawem panoramy mogą być również objęte utwory wyświetlane na stałe; c) wprowadzenie kategorii „wydarzenia religijnego”, przy czym w odróżnieniu od „ceremonii religijnej” za korzystanie z utworów w ramach „wydarzeń religijnych” twórcy mogłoby przysługiwać wynagrodzenie.

Słowa kluczowe: sztuka sakralna; prawo autorskie; środowisko cyfrowe; dozwolony użytek; prawo panoramy

Abstract: The aim of the article is to investigate whether the existing findings in the field of copyright law, which may be applicable in cases involving the use of works of sacred art, remain up-to-date in the context of the dynamic development of technology and changing conditions for using creative works. So far, the research on the application of copyright law to religious activity has mainly focused on the use of works in the “analogue era”. However, part of religious activity has moved to the digital environment. Since it is necessary to adapt the established ways of using works of sacred art, the topic is now worth revisiting. The paper first deals with the issue of the so-called freedom of panorama, relating to the distribution of creative works exhibited permanently in public places. The subsequent part of the study discusses the problem of using works located inside sacred buildings or performed there. The indicated issues are particularly important from the point of view of conducting religious activity on-line. Therefore, it seems reasonable to consider: a) in relation to panorama law, changing the approach to the premise of the location of a work (i.e., the notion of external space should be broadly conceived as public space – a place accessible to the public); possibly analogously to the legal solutions of 1926, accepting the use of works inside a temple as part of fair public use; b) in relation to panorama law, understanding of the notion of staging in a broad manner and consequently accepting that works displayed on a permanent basis may also be covered by panorama law; c) introducing the category of a “religious event” and assuming that the use of works during such events could entitle their creators to be remunerated (contrary to what is the case with “religious ceremonies”).

Key words: sacred art; copyright; digital environment; fair use; freedom of panorama

1. WPROWADZENIE

Rozgrywanym w 2014 r. meczom w ramach XX Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej w Brazylii towarzyszyły nie tylko sięgające zenitu emocje piłkarskie. Na tle potyczek meczowych toczyły się również gorące dyskusje dotyczące dopuszczalności wykorzystania figury Chrystusa Zbawiciela wzniesionej w Rio de Janeiro. Włoska stacja telewizyjna Rai wyemitowała reklamę wydarzeń piłkarskich, na potrzeby której brazylijską statuetkę Chrystusa „ubrano” w niebieską koszulkę reprezentacji Włoch. W opinii archidiecezji w Rio stanowiło to naruszenie praw autorskich do rzeźby. Spór odbił się echem zarówno w prasie¹, jak i w literaturze przedmiotu². Cztery lata wcześniej przedstawiciele archidiecezji w Rio poinformowali o wniesieniu powództwa przeciwko hollywoodzkiej wytwórni filmowej Columbia Pictures za naruszenie praw autorskich do figury Chrystusa przez wykorzystanie jej wizerunku w apokaliptycznym filmie „2012”³. Nie wdając się w szczegóły co do kwalifikacji prawnej czynności naruszenia, zasygnalizowane wyżej przypadki jedynie przykładowo obrazują rzeczywiste i możliwe sytuacje, z którymi mogą się zetknąć podmioty uprawnione z tytułu praw autorskich do utworów o tematyce sakralnej. Wskazane trudności występujące na styku prawa autorskiego i korzystania z (obiektów) sztuki sakralnej dotyczą przy tym nie tylko utworów, które znalazły uznanie w skali światowej, ale odnoszą się także do dzieł wykorzystywanych na co dzień jako miejsca kultu. Przykładowo, chodzi tu o możliwość rozpowszechniania i udostępniania zdjęć i filmów obejmujących widoki

¹ A. Withnall, *World Cup 2014: Brazil fury over Italian advert that put football shirt on Christ the Redeemer*, „Independent” z 10 czerwca 2014 r., <https://www.independent.co.uk/news/world/world-cup-2014-brazil-fury-over-italian-advert-put-football-shirt-christ-redeemer-9518633.html> [dostęp: 30.05.2021]; H. Roberts, *Brazil fury after Italian advert shows Rio's famous Christ the Redeemer statue dressed in an Italian football shirt*, „MailOnline” z 10 czerwca 2014 r., <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2653828/Brazil-fury-Italian-advert-shows-Rios-famous-Christ-Redeemer-statue-dressed-Italian-football-shirt.html> [dostęp: 30.05.2021].

² Gray, Scott 2015, 10.

³ Newell 2011, 407 i n.; *Brazil's Catholic church sues Columbia for using images of Rio's Crist statue*, Center for Brazilian Studies, <https://brazilianstudies.wordpress.com/2010/03/02/brazil-s-catholic-church-sues-columbia-for-using-images-of-rio-s-crist-statue/> [dostęp: 30.05.2021].

kościółów, rzeźb sakralnych, parków i ogrodów przykościelnych przez wprowadzanie do obrotu kalendarzy czy pocztówek ze zdjęciami tych obiektów, wprowadzanie do obrotu rysunków obrazów przedstawiających widoki obiektów sakralnych, prowadzenie internetowych transmisji na żywo na tle tych obiektów, wykorzystywanie widoków obiektów sakralnych w filmach, programach telewizyjnych, portalach społecznościowych, stronach internetowych, w reklamach czy grach wideo⁴. Wskazaniem sposobom korzystania z utworów towarzyszą pytania o zasady korzystania z utworów wykonywanych w obiektach sakralnych czy znajdujących się w tych obiektach.

Celem artykułu jest zbadanie, czy dotychczasowe ustalenia z zakresu prawa autorskiego mogące mieć znaczenie z punktu widzenia korzystania z dzieł sztuki sakralnej zachowują aktualność w kontekście dynamicznego rozwoju techniki i zmieniających się warunków korzystania z utworów. Przeprowadzone do tej pory na gruncie literatury przedmiotu analizy z zakresu prawa autorskiego w działalności religijnej⁵ dotyczyły w głównej mierze korzystania z dzieł w „erze analogowej”. Konieczność dostosowania utrwalonych sposobów korzystania z utworów sztuki sakralnej w sytuacji „przeniesienia” części działalności religijnej do środowiska cyfrowego uzasadnia podjęcie na nowo tematu określonego w tytule pracy. W pierwszej kolejności zostanie przedstawiona problematyka tzw. prawa panoramy (wolności panoramy)⁶, odnosząca się do rozpowszechniania utworów wystawionych na stałe w miejscach publicznych. Pozwoli to w dalszej części pracy odnieść się do kwestii korzystania z utworów znajdujących się wewnątrz obiektów sakralnych oraz do problematyki korzystania z utworów wykonywanych w obiektach sakralnych. Wskazane zagadnienia są szczególnie istotne z punktu widzenia prowadzenia działalności religijnej on-line. Rozważania w tym zakresie zostaną ograniczone do rozwiązań normatywnych prawa polskiego z jednoczesnym odniesieniem do przepisów prawa Unii Europejskiej, które wiążą Rzeczpospolitą Polską.

⁴ Zob. Niżankowska-Horodecka 2021, 842.

⁵ Zob. m.in. Tylec 2016, 89–106.

⁶ Zob. Rosati 2017, 311 i n.; Błęszyńska 2020, 32 i n.; Padlewska 2017, 29 i n.; Ter Hazeborg 2021; Iljadica 2017, 59 i n.; Newell 2011, 405 i n.

2. ROZPOWSZECHNIANIE UTWORÓW WYSTAWIONYCH NA STAŁE W MIEJSCACH PUBLICZNYCH

Jedną z kwestii mogących budzić wątpliwości w odniesieniu do obiektów sztuki sakralnej jest dopuszczalność rozpowszechniania utworów wystawionych na stałe w miejscach publicznych. Inaczej rzecz ujmując, chodzi o ocenę, czy możliwe jest swobodne korzystanie z przestrzeni publicznej, w której znajdują się utwory chronione prawem autorskim, takie jak budowle, rzeźby, sakralne instalacje artystyczne etc., czy też możliwe jest powoływanie się na prawa autorskie celem ograniczenia rozpowszechniania tych utworów zarówno za pomocą wytworzonego egzemplarza, jak i w braku *corpus mechanicum*. Rozwiązania normatywne w tym zakresie zostały wprowadzone przez prawodawcę unijnego w dyrektywie 2001/29/WE⁷. Zgodnie z przepisem art. 5 ust. 3 lit. h państwa członkowskie mogą przewidzieć wyjątki lub ograniczenia w odniesieniu do prawa do zwielokrotniania utworu (i prawa rozpowszechniania, o ile ten wyjątek jest uzasadniony celem zezwolenia do zwielokrotniania) oraz prawa do publicznego udostępniania utworów i prawo podawania do publicznej wiadomości innych przedmiotów objętych ochroną w przypadku korzystania z utworów takich jak utwory architektoniczne lub rzeźby, wykonanych w celu umieszczenia ich na stałe w miejscach publicznych. Zwraca uwagę okoliczność, że wskazane ograniczenie zostało ujęte jako fakultatywne. Innymi słowy państwom członkowskim została pozostawiona swoboda w zakresie decyzji o przyjęciu takiego rozwiązania w prawie krajowym bądź o nieprzyjmowaniu odpowiednich przepisów w tym zakresie⁸. Polski ustawodawca unormował tę kwestię w art. 33 pkt 1 ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych⁹. Przyjęcie rozwiązania, zgodnie z którym wolno rozpowszechniać utwory wystawione na stałe na ogólnie dostępnych drogach, ulicach, placach lub w ogrodach,

⁷ Dyrektywa 2001/29/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001 r. w sprawie harmonizacji niektórych aspektów praw autorskich i pokrewnych w społeczeństwie informacyjnym, Dz. Urz. UE L 167 z 22.06.2001 r.

⁸ Geiger, Schönherr, Stamatoudi, Torremans, Karapapa 2021, 73 i n.; Inguanez 2017, 666 i n.

⁹ Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych, tekst jedn. Dz. U. z 2019 r., poz. 1231 z późn. zm., dalej: pr.aut.

jednakże nie do tego samego użytku, wydawało się być oczywiste w kontekście tradycji legislacyjnej w tym zakresie – zarówno w pierwszej ustawie o prawie autorskim z 1926 r.¹⁰, jak i w przepisach ustawy z 1952 r.¹¹ polski prawodawca przewidział przepisy tzw. prawa panoramy. W przepisie art. 15 pkt 4 ustawy międzywojennej wskazano, że w zakresie utworów rysunkowych, malarskich, graficznych, rzeźbiarskich, architektonicznych i fotograficznych wolno odtwarzać jakąkolwiek techniką artystyczną lub reprodukcyjną dzieła sztuki, wystawione stale na drogach publicznych, ulicach, placach lub w publicznych ogrodach, jednakże nie w tych samych rozmiarach i nie dla takiego samego użytku; o ile chodzi o dzieła architektoniczne, można odtwarzać tylko zewnętrzną fasadę, a gdy chodzi o świątynie i gmachy publiczne — także ich wnętrza. Natomiast w przepisach ustawy uchwalonej po II wojnie światowej wskazano w art. 20 pkt 4, że w zakresie utworów plastycznych wolno odtwarzać odpowiednią techniką reprodukcyjną dzieła sztuki wystawione w miejscach publicznych, jednakże nie w tych samych rozmiarach i nie do tego samego użytku. O ile zatem prawo panoramy w dwudziestolecu międzywojennym odnosiło się zarówno do wyglądu zewnętrznego świątyń, jak i ich wnętrza, o tyle takie zastrzeżenie nie zostało utrzymane w ustawie z 1952 r. i nie znalazło się w obecnie obowiązujących rozwiązaniach normatywnych.

Prawo panoramy unormowane w art. 33 pr.aut. jest jedną z postaci dozwolonego użytku publicznego, sprowadzającego się do ograniczenia treści autorskich praw majątkowych w ten sposób, że możliwe jest korzystanie (odpłatne albo nieodpłatne) z chronionego utworu bez zgody podmiotu uprawnionego z tytułu praw autorskich przy spełnieniu przesłanek nienaruszania normalnego korzystania z utworu i niegodzenia w słusze interesy twórcy (tzw. trzystopniowy test z art. 35 pr.aut.)¹². Ocena, czy dane korzystanie z utworów wystawionych w miejscach publicznych stanowi korzystanie w ramach dozwolonego użytku publicznego, wymaga zbadania następujących kryteriów pozytywnych: 1) czy dana czynność stanowi postać rozpowszechniania oraz 2) czy utwór został „wystawiony” i czy to

¹⁰ Ustawa z dnia 29 marca 1926 r. o prawie autorskim, Dz. U. z 1926 r. Nr 48, poz. 286.

¹¹ Ustawa z dnia 10 lipca 1952 r. o prawie autorskim, Dz. U. z 1952 r. Nr 34, poz. 234.

¹² Barta, Markiewicz 2016, 191 i n.

wystawienie a) ma charakter stały b) i dotyczy ogólnie dostępnych dróg, ulic, placów lub ogrodów oraz okoliczności negatywnych: rozpowszechnianie nie odnosi się do tego samego użytku.

Ad 1) Polski ustawodawca nie przyjął legalnej definicji terminu rozpowszechniania. Jednocześnie wskazał na zakres pojęcia utworu rozpowszechnionego, przyjmując w art. 6 ust. 1 pkt 3 pr.aut., że utworem rozpowszechnionym jest utwór, który za zezwoleniem twórcy został w jakikolwiek sposób udostępniony publicznie. Chodzi tu zatem o kryterium publicznego udostępnienia, które na gruncie polskiej ustawy jest rozumiane szeroko i obejmuje wszystkie sposoby publicznego udostępnienia, niezależnie od tego, czy udostępnienie to odbywa się za pośrednictwem materialnego nośnika utworu (egzemplarza) czy też następuje bez takiego pośrednictwa oraz niezależnie od tego, czy publiczność znajduje się w miejscu udostępnienia czy udostępnienie następuje „na odległość”¹³.

Ad 2) Wystawienie jest jedną z postaci rozpowszechniania. Pojęciem wystawienia prawodawca posługuje się — oprócz art. 33 pr.aut. — w odniesieniu do prawa wystawiania dzieła plastycznego i jego kopii oraz w art. 50 pkt 3 pr.aut. przy wskazywaniu przykładowych pól eksploatacji. Przedstawiciele doktryny (m.in. T. Targosz¹⁴, J. Chwalba¹⁵, A. M. Niżankowska-Horodecka¹⁶) wskazują, że pod terminem „wystawienie”, o którym mowa w art. 50 pkt 3 pr.aut. i które jest odnoszone do zakresu pojęciowego wystawienia użytego w art. 32 pr.aut., należałoby rozumieć „udostępnienie oryginału lub (materialnej) kopii dzieła w sposób umożliwiający postrzeganie go zmysłem wzroku bez udziału urządzeń odtwarzających lub transmitujących”¹⁷. Chodzi tu zatem o stworzenie możliwości bezpośredniego dostępu do utworu w celu jego „oglądania”¹⁸, z publicznym okazaniem egzemplarza utworu na widok publiczny¹⁹. Na gruncie literatury przedmiotu panuje zasadniczo zgodne przekonanie co do tego, że przedmiotem wystawienia mogą być egzemplarze utworów rozumiane

¹³ Nowicka 2021, 221, 223.

¹⁴ Targosz 2015, 749.

¹⁵ Chwalba 2021, 824.

¹⁶ Niżankowska-Horodecka 2021, 844.

¹⁷ Targosz 2015, 749.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Machała 2019, 916.

jako rzeczy, które przybierają postać statyczną, ustalone jako nieruchome obrazy lub bryły i nadają się do odbioru za pomocą zmysłu wzroku i dotyku. Tym samym spoza zakresu pojęcia wystawienia wyjęte są dzieła, w których istotą ustalenia jest ruch (np. utwory audiowizualne, pantomimiczne, choreograficzne, sceniczne), w odniesieniu do których zastosowanie będzie znajdowało pole eksploatacji w postaci odtworzenia²⁰. Natomiast w zakresie pojęcia wystawienia będzie mieściło się wiele czynności technicznych obliczonych na udostępnienie egzemplarza publiczności, takie jak umieszczanie egzemplarza utworu plastycznego zgodnie z jego przeznaczeniem bez organizowania przedsięwzięcia o charakterze wystawienniczym (np. malowidło ściennie umieszczone w kościele)²¹. Prawo wystawienia odnosi się przy tym zarówno do oryginałów utworów, jak i egzemplarzy ich zwielokrotnień²².

W kontekście powyższych uwag zagadnieniem wymagającym ustalenia jest ocena, czy takie rozumienie pojęcia wystawienia odpowiada zakresowi terminu „wystawienie” użytego w odniesieniu do prawa panoramy. W piśmiennictwie wyrażono pogląd, że przedmiotem wystawienia mogą być nie tylko materialne egzemplarze utworu, które zostały umieszczone w miejscu publicznym, ale także utwory wyświetlone na stałe na utworach wystawionych (chodzi tu o to, żeby przez względy techniczne nie wypaczyć istoty regulacji)²³. Jednocześnie doprecyzowano, że zasada ta nie znajdowałaby zastosowania w odniesieniu do okazjonalnych widowisk „światła i dźwięku” czy happeningów, co w praktyce oznacza, iż przykładowo nie jest dozwolone rozpowszechnianie utrwałień wieży Eiffla oświetlonej podczas takiego widowiska. Natomiast w zakresie prawa panoramy mieści się korzystanie z wystawionych utworów oświetlonych w nocy w ramach stałej instalacji świetlnej²⁴. Nieco dalej w swoich rozważaniach idzie A. M. Niżankowska-Horodecka, w ocenie której pojęcie wystawienia na gruncie art. 33 pkt 1 pr.aut. należy rozumieć szerzej niż w art. 32 pr.aut. Zdaniem Autorki zakresem art. 33 pkt 1 pr.aut. powinny

²⁰ Tamże.

²¹ Urbański 2019a, 691.

²² Traple 2011c, 345.

²³ Stanisławska-Kloc 2015b, 525.

²⁴ Tamże, 526.

być objęte nie tylko utwory wyświetlone na stałe na utworach wystawionych, ale także utwory wyświetlane na stałe w ogólnie dostępnych lokalizacjach²⁵. Inaczej rzecz ujmując, Autorka odrywa pojęcie wystawienia od materialnego egzemplarza i dopuszcza szerokie rozumienie terminu wystawienia jako obejmującego również czynność wyświetlania. Jakkolwiek taka wykładnia niewątpliwie oddawałaby funkcjonalny charakter omawianej postaci dozwolonego użytku publicznego i umożliwiałaby uniezależnienie prawa panoramy od technicznego sposobu umiejscowienia utworu w przestrzeni publicznej (jednocześnie odpowiadając na nowe rozwiązania techniki), to trudno byłoby pozostawić niedostrzeżonymi okoliczności dotyczące niemożliwości stosowania rozszerzającej wykładni rozwiązań normatywnych z zakresu dozwolonego użytku. Uważam przy tym, że konieczność zachowania funkcjonalności przepisów prawa autorskiego będzie wymagała ponownego pochylenia się nad zakresem dozwolonego użytku, tak żeby rozwiązania normatywne odpowiadały nowym sposobom korzystania z utworów. Wymagałoby to podjęcia zabiegów prawodawczych na poziomie Unii Europejskiej i dotyczyło nie tylko samej konstrukcji ograniczeń i wyjątków z art. 5 powołanej wyżej dyrektywy 2001/29/WE, ale głębokiego namysłu nad sposobem normatywnego wyważenia na nowo korzystania z materialnych i cyfrowych kopii utworów. Pozostawienie poza zakresem zainteresowania nowych form wyrazu artystycznego pogłębi jedynie dysonans pomiędzy obowiązującymi rozwiązaniami normatywnymi a działalnością artystyczną.

Niezależnie od przyjęcia restrykcyjnej czy rozszerzającej wykładni pojęcia wystawienia dla zastosowania rozwiązań normatywnych z zakresu prawa panoramy konieczne jest, aby wystawienie miało charakter stały. Podzielam pogląd, zgodnie z którym przesłanka stałości nie oznacza wystawienia „na zawsze”; chodzi bardziej o umieszczenie utworu z założenia nie czasowe, nie krótkotrwałe²⁶. Oczywiście techniczny sposób wystawienia dzieła może być pomocny przy ocenie, czy zachodzą przesłanki prawa panoramy, przykładowo fakt połączenia utworu z podłożem²⁷. Jednocześnie jednak brak technicznego elementu stałości

²⁵ Niżankowska-Horodecka 2021, 844–845.

²⁶ Tamże, 853.

²⁷ Pacek 2019b, nb 4.

(np. dzieło z nietrwałego materiału, takiego jak śnieg, lód, błoto, glina, piasek, wosk etc.)²⁸ nie powinien przesądzać o wyłączeniu możliwości stosowania art. 33 ust. 1 pr.aut.²⁹ Dodatkowo wydaje się, że trudno oczekiwać, aby przypadkowy odbiorca przeprowadził szerszy namysł nad tym, czy dane dzieło znajduje się na stałe w danym miejscu publicznym czy jedynie jest to ekspozycja czasowa³⁰. Podzielam pogląd o zasadności objęcia zakresem przepisu art. 33 ust. 1 pr.aut. utworów wystawianych okresowo, np. oświetlenie uliczne w czasie Bożego Narodzenia³¹.

Dzieła powinny zostać umieszczone na stałe na ogólnie dostępnych drogach, ulicach, placach lub ogrodach. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 22.10.1976 r.³² uznał, że muzea, inne instytucje lub budynki dostępne dla publiczności nie są „miejscami publicznymi”. Przez „miejscza publiczne” należy rozumieć miejsce otwarte, jak drogi, ulice, place i ogrody dostępne dla każdego bez jakichkolwiek opłat. To ostatnie stwierdzenie Sądu Najwyższego jest różnie oceniane przez doktrynę. Niektórzy przedstawiciele literatury przedmiotu podzielają stanowisko Sądu Najwyższego³³, inni podają w wątpliwość konieczność braku odpłatności³⁴. W moim przekonaniu kryterium ogólnodostępności nie powinno być rozumiane restrykcyjnie jako nieodpłatne czy jako nieobjęte przepisami porządkowymi³⁵. Z omawianej postaci dozwolonego użytku wolno korzystać zarówno w celach zarobkowych, jak i niezarobkowych³⁶. Oznacza to, że możliwe jest przykładowo – przy spełnieniu wskazanych wyżej przesłanek – wprowadzenie do obrotu kalendarzy i pocztówek ze zdjęciami kościoła, rzeźb umieszczonych na placach kościelnych czy stacji drogi krzyżowej w Kalwarii Zebrzydowskiej i odnoszenie z tego tytułu korzyści majątkowych. Wątpliwości natomiast dotyczą objęcia prawem panoramy

²⁸ Niżankowska-Horodecka 2021, 856.

²⁹ Gienas 2021, nb 3.

³⁰ Ilijadica 2017, 75.

³¹ Gienas 2021, nb 3.

³² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22.10.1976 r., II CRN 150/76, OSNC 1977, Nr 9, poz. 150.

³³ Urbański 2019b, 696.

³⁴ Niżankowska-Horodecka 2021, 848 i n.

³⁵ Stanisławska-Kloc 2015b.

³⁶ Traple 2011b, 283.

trójwymiarowych miniatur np. o charakterze pamiątkowym³⁷. Pomimo dyrektywy restryktywnej wykładni ograniczeń ustawowych można próbować wysunąć na pierwszy plan funkcjonalność przepisu art. 33 pr.aut. i dopuszczenie takiej eksploatacji utworów.

Zamykając powyższe ustalenia odniesieniem do negatywnego kryterium korzystania z utworu „nie do tego samego użytku” należy wskazać, że nie jest dozwolone odtworzenie do tego samego użytku, a mianowicie w celu wystawienia jako dzieła artystycznego³⁸. Oznacza to, że nie jest objęte zakresem omawianej postaci dozwolonego użytku przykładowo odtworzenie rzeźby znajdującej się w obrębie placu kościoła i wystawienie jej w innym miejscu niezależnie od tego, czy łączy się z tym osiągnięcie korzyści majątkowych czy nie.

Co prawda w dwudziestoleciu międzywojennym w polskiej ustawie autorskoprawnej przewidziano możliwość korzystania z utworów znajdujących się we wnętrzu świątyni w ramach dozwolonego użytku publicznego, jednakże polski prawodawca nie przejął tych rozwiązań do kolejnych ustaw o prawie autorskim. Tym samym prawo panoramy zostało ograniczone do fasad budynków sakralnych i nie obejmuje ich wnętrza. Oznacza to, że o ile możliwe jest rozpowszechnianie widoków brył budynków na podstawie licencji ustawowej, o tyle korzystanie z dzieł znajdujących się wewnątrz obiektów sakralnych podlega ogólnym zasadom korzystania z utworu. W konsekwencji, jeżeli dany utwór (np. obraz, rzeźba, płaskorzeźba, fresk) podlega ochronie autorskoprawnej, tj. stanowi przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze i prawa autorskie do tego dzieła nie wygasły i jednocześnie nie zachodzi możliwość powołania się na rozwiązania ustawowe z zakresu dozwolonego użytku, to korzystanie z takiego dzieła wymaga zgody podmiotu uprawnionego. W praktyce sprowadza się to do tego, że przykładowo umieszczenie zdjęć wnętrza świątyni (utworów znajdujących się w świątyni, a podlegających ochronie autorskoprawnej) w przewodniku wiąże się z koniecznością uzyskania odpowiedniego zezwolenia, które może zostać udzielone zarówno odpłatnie, jak i nieodpłatnie. Podobnie należałoby ocenić sytuację zamieszczania zdjęć wnętrza budynku na stronie internetowej. Zagadnieniem

³⁷ Barta, Markiewicz 2016, 274.

³⁸ Traple 2011b, 283.

wymagającym ustalenia jest ocena, czy przepis art. 31 ust. 1 pr.aut. stanowi podstawę umieszczenia relacji w postaci wideogramu z ceremonii religijnej na stronie internetowej parafii czy udostępniania nagrania w formie streamingu. Wydaje się, że o ile na gruncie ustawy w pierwotnym brzmieniu taka forma korzystania z utworów nie byłaby objęta omawianą formą dozwolonego użytku, o tyle zmiany wprowadzone w 2015 r.³⁹ usprawiedliwiają korzystanie z utworów w rozumieniu każdej czynności faktycznej dotyczącej utworu polegającej na jego eksploatacji⁴⁰.

Podsumowując dotychczasowe ustalenia należy wskazać, że zasadne wydaje się podjęcie szerokiej refleksji zarówno na poziomie unijnym, jak i w polskiej doktrynie nad kształtem obowiązujących rozwiązań prawnych w odniesieniu do wyjątków i ograniczeń w zakresie praw wyłącznych. Po pierwsze, nowe formy wyrazu artystycznego „wymykają” się przyjętym w „erze analogowej” przepisom prawnym. Przykładowo, chodzi tu o szerokie rozumienie pojęcia wystawienia i przyjęcie, że prawem panoramy mogą być również objęte utwory wyświetlane na stałe. Takie rozumienie omawianej formy dozwolonego użytku wynikałoby w głównej mierze z przeprowadzenia wykładni funkcjonalnej i potwierdziłoby zasadę neutralności technologicznej prawa autorskiego. Po drugie, uważam, że obowiązujący na gruncie ustawy autorskoprawnej z 1926 r. zakres prawa panoramy jako obejmujący również możliwość korzystania z utworów znajdujących się we wnętrzu świątyni w ramach dozwolonego użytku publicznego w pełniejszy sposób odpowiadał na rzeczywiste potrzeby związane z korzystaniem z utworów w ramach działalności religijnej. Należałoby rozważyć możliwość postulowania zmian tej formy dozwolonego użytku przez rozszerzenie jego zakresu o wnętrza obiektów sakralnych. W szerszym zakresie można byłoby rozważać celowość zmiany podejścia do rozumienia przesłanki umiejscowienia utworu z przestrzeni zewnętrznej na szeroko rozumianą przestrzeń ogólnodostępną, miejsca dostępnego dla publiczności.

³⁹ Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o zmianie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz ustawy o grach hazardowych, Dz. U. z 2015 r., poz. 1639.

⁴⁰ Por. Barta, Markiewicz 2016, 155.

3. UTWORY WYKONYWANE W BUDYNKACH SAKRALNYCH

Jednym z częstszych zagadnień wymagających oceny w praktyce obrotu jest określenie zasad korzystania z utworów wykonywanych w budynkach sakralnych. Chodzi tu zarówno o różnego rodzaju koncerty/wydarzenia artystyczne organizowane coraz częściej w przestrzeni świątyni, jak również o kazania czy dzieła wykonywane w trakcie liturgii. Wskazane dwie kategorie przypadków należałoby rozpatrywać oddzielnie. W odniesieniu do tej drugiej sytuacji, to co do zasady wolno korzystać z utworów podczas ceremonii religijnych, jeżeli nie łączy się z tym osiągnięcie pośrednio lub bezpośrednio korzyści majątkowej. Inaczej rzecz ujmując, można w trakcie nabożeństw korzystać z utworów muzycznych, słowno-muzycznych, literackich etc. (w rozwiązaniach normatywnych art. 31 ust. 1 pr.aut. nie ograniczono tej postaci dozwolonego użytku do określonych kategorii dzieł) w zakresie publicznego wykonania dzieł już rozpowszechnionych, o ile nie osiąga się z tego tytułu korzyści majątkowych w rozumieniu korzyści osiągniętych zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio⁴¹. Ograniczenie tej kategorii dozwolonego użytku publicznego do publicznego wykonania oznacza, że zakresem ograniczenia treści autorskich praw majątkowych objęte jest artystyczne wykonanie „na żywo”. W konsekwencji nie mieści się w zakresie przepisu art. 31 pr.aut. publiczne odtwarzanie utworów, dalsze wykorzystywanie nagranych wykonania czy też nadawanie lub udostępnianie w taki sposób, aby każdy mógł mieć do niego dostęp w miejscu i czasie przez siebie wybranym. Dalsze wykorzystywanie nagrania utworów wykonanych podczas ceremonii religijnej wymagałoby uzyskania zezwolenia podmiotu uprawnionego z tytułu autorskich praw majątkowych do danego dzieła, co w praktyce sprowadzałoby się do zawarcia stosownej umowy. Natomiast zgodność z prawem odtwarzania utworów w trakcie takich ceremonii byłaby uzależniona od zawarcia stosownej umowy z organizacją zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi⁴².

Warunkiem korzystania z utworów w ramach tej formy dozwolonego użytku jest publiczne wykonywanie utworów podczas ceremonii religijnych. W piśmiennictwie wskazuje się, że należy przez to rozumieć

⁴¹ Zob. Sadowski 2004, 16 i n.; Tylec 2016, 98–99.

⁴² Stanisławska-Kloc 2015a, pkt 6.

„uroczyste wydarzenia związane ze sprawowaniem, według określonego porządku, konwencji, rytuału, kultu religijnego”, takie jak msze św., chrzciny, komunie, bierzmowanie, śluby, prymicje, pogrzeby, procesje i inne uroczystości wynikające z kalendarza liturgicznego, przy czym mogą one odbywać się zarówno w świątyniach, jak i poza nimi⁴³. Zakresem dozwolonego użytku objęte jest zarówno wykonanie utworów przez wiernych, jak i zaproszonych artystów wykonawców⁴⁴. W kontekście sytuacji pandemicznej wątpliwości mogą dotyczyć wskazywanej na gruncie literatury przesłanki „uroczystego, podniosłego charakteru” ceremonii⁴⁵ czy bardzo wąskiego rozumienia terminu „ceremonia” skoncentrowanego wokół warstwy performatywnej⁴⁶. Wydaje się, że przyjęcie takiego stanowiska stawiałoby pod znakiem zapytania możliwość objęcia zakresem omawianej formy dozwolonego użytku mszy św. sprawowanej na stadionie sportowym⁴⁷. Liturgia, sprawowanie kultu czy posługi religijne nie zawsze będą miały charakter „uroczysty”. Ustawodawca słusznie nie wprowadził tego kryterium do rozwiązań ustawowych; trudno byłoby bowiem oceniać *ad casum*, czy dana msza św. miała charakter podniosły czy też należałoby ją zaliczyć do wydarzenia o zwyczajnym charakterze (pomijam tu oczywiście kwestie związane z wyjątkowością ofiary mszy św. *per se*). Wątpliwości mogą budzić inne sytuacje wykonywania utworów poza samymi ceremoniami religijnymi, takie jak koncerty pieśni religijnych odbywające się zaraz po mszy św., utwory wykonywane podczas spotkań grup modlitewnych, np. oazowych, czy festyny parafialne. Trudne w ocenie wydają się być wydarzenia religijne organizowane dla dużej grupy uczestników bez zachowania podniosłej atmosfery spotkania, podczas którego dochodzi do sprawowania pewnych form kultu religijnego.

Nie podzielam stanowiska wyrażonego w doktrynie, zgodnie z którym do ceremonii religijnych z uwagi na „mało uroczysty, podniosły charakter” nie można zaliczyć pielgrzymek⁴⁸. Wydaje się, że z racji na religijny charakter wydarzenia również jako formy modlitwy pielgrzymowanie jest

⁴³ Marcinkowska 2021, 814.

⁴⁴ Stanisławska-Kloc 2015a, pkt 7.

⁴⁵ Marcinkowska 2021, pkt 14.

⁴⁶ Tylec 2016, s. 100.

⁴⁷ Zob. Urbański 2019a, pkt 6.

⁴⁸ Marcinkowska 2021, 814.

objęte zakresem przepisu art. 31 ust. 1 pr.aut.⁴⁹ W moim przekonaniu należałoby rozważyć zasadność szerszego ujęcia omawianej formy dozwolonego użytku, w tym na poziomie unijnym. Wynika to z faktu dynamicznego rozwoju form działalności religijnej i konieczności poszukiwania nowych form tej działalności, także w środowisku cyfrowym. Można byłoby zastanowić się nad wprowadzeniem pojęcia wydarzenia religijnego, które byłoby pojęciem szerszym niż „ceremonie religijne”.

Korzystanie z utworów podczas ceremonii religijnych nie może łączyć się z osiąganiem pośrednio lub bezpośrednio korzyści majątkowej. Wskazane kryterium jest przedmiotem sporów doktrynalnych. Wątpliwości budzi w szczególności ocena, czy przez osiąganie korzyści majątkowych należy rozumieć zwrot nakładów poczynionych na organizację danego wydarzenia oraz czy zakaz osiągania korzyści majątkowych dotyczy wyłącznie organizatorów i wykonawców, czy również tzw. personelu technicznego. Przyjęcie wykładni restryktywnej prowadziłoby do uznania, że opłata za wstęp równa zwrotowi poniesionych kosztów wyłącza możliwość powołania się na tę formę dozwolonego użytku. Natomiast interpretacja bardziej swobodna nakazywałaby uwzględnić fakt, że organizacja wydarzenia artystycznego zawsze wiąże się z kosztami, które mogłyby zostać pokryte ze sprzedaży biletów⁵⁰. Można byłoby próbować przyjąć, że pomiędzy korzyścią majątkową a organizowanym wydarzeniem powinien występować związek „o charakterze stałej gospodarczej zależności”, a „osiąganie korzyści w typowych, normalnych, powtarzalnych, przewidywalnych warunkach, nie może być elementem przedsięwzięcia, w ramach którego wykonywane są utwory”⁵¹. Podzielam stanowisko S. Stanisławskiej-Kloc, zgodnie z którym „[n]ie należy np. dowolnych datków ofiarowanych podczas ceremonii religijnych obejmować zakresem korzyści pozostających w związku z wykorzystywaniem utworów”⁵².

Odmiennie należałoby ocenić sytuację wykonywania utworów muzycznych w trakcie koncertów niemających związku z liturgią. W takich

⁴⁹ Podobnie Stanisławska-Kloc 2015a, pkt 7.

⁵⁰ Traple 2011a, 279; Marcinkowska 2021, 816–817.

⁵¹ Sadowski 2004, 25

⁵² Stanisławska-Kloc 2015a, pkt 11. Podobnie Marcinkowska 2021, 817; Pacek 2019a, nb 8.

przypadkach konieczne jest uzyskanie zezwolenia podmiotu uprawnionego z tytułu praw autorskich albo zawarcie stosownej umowy z organizacją zbiorowego zarządzania prawami autorskimi lub prawami pokrewnymi.

Osobnego komentarza wymaga problematyka wykorzystywania fragmentów kazań czy utworów wykonywanych w trakcie ceremonii religijnych. W tym przypadku chodzi nie tyle o możliwość korzystania z utworów na potrzeby kazań czy ceremonii, ale o warunki dalszego wykorzystywania tych dzieł. Zgodnie z art. 261 pr.aut. wolno korzystać w granicach uzasadnionych celem informacji z przemówień politycznych i mów wygłoszonych na publicznych rozprawach, a także fragmentów publicznych wystąpień, wykładów oraz kazań. Przepis nie upoważnia do publikacji zbiorów tego rodzaju utworów. Analiza treści tego przepisu prowadzi do wniosku, że przedmiotem dozwolonego użytku są „fragmenty” kazań, a nie całe mowy. Mogą być one wykorzystywane w celach informacyjnych, o ile są głoszone publicznie. W praktyce przesłanka publicznego charakteru może budzić wątpliwości. Chodzi tu przykładowo o sytuacje, w których dana ceremonia/obrzęd religijny jest przedmiotem publicznego zainteresowania ze względu na osoby uczestniczące w tym wydarzeniu, np. kazanie głoszone w trakcie ślubu czy pogrzebu, w których uczestniczą osoby powszechnie znane. Wydaje się, że dozwolony użytek byłby uzasadniony z uwagi na powszechną znajomość osób biorących ślub lub zmarłego⁵³. Odnosząc się natomiast do innych kategorii utworów wykonywanych w trakcie ceremonii religijnych, to zgodnie z art. 26 pr.aut. wolno w sprawozdaniach o aktualnych wydarzeniach przytaczać utwory udostępniane podczas tych wydarzeń, jednakże w granicach uzasadnionych celem informacji. Oznacza to, że sprawozdanie powinno informować o danym wydarzeniu, a nie zastępować bezpośredni odbiór utworu⁵⁴.

⁵³ Tak Nowińska 2021, 727.

⁵⁴ Tamże, 721.

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Problematyka styku sztuki sakralnej i prawa autorskiego dotyczy wielu obszarów codziennego funkcjonowania parafii, sanktuariów i innych miejsc przestrzeni *sacrum*. Wysoki poziom ochrony praw własności intelektualnej wymusza zarówno na podmiotach sprawujących opiekę nad tymi miejscami, jak i użytkownikach, szczególną troskę o zasady korzystania z utworów objętych ochroną z tytułu prawa autorskiego. Przedstawione wyżej kwestie dotyczące korzystania z utworów zostały objęte przez ustawodawcę zakresem dozwolonego użytku publicznego. Zarówno w przypadku przytaczania utworów w programach informacyjnych, korzystania w granicach uzasadnionych celem informacji z przemówień kazań, jak i w odniesieniu do dozwolonego użytku utworów podczas ceremonii i uroczystości i prawa panoramy zastosowanie znajdują przepisy dotyczące granic dozwolonego użytku. Oceniając, czy dana forma korzystania z utworu może zostać objęta licencją ustawową należy uwzględnić to, że dozwolony użytek nie może naruszać normalnego korzystania z utworu lub godzić w słuszne interesy twórcy.

Problematyki korzystania z utworów w ramach działalności religijnej nie sposób oderwać od dyskusji dotyczącej zmieniających się warunków technicznych korzystania z utworów. Wydaje się zasadne rozważenie:

- w zakresie prawa panoramy – zmiany podejścia do rozumienia przesłanki umiejscowienia utworu z przestrzeni zewnętrznej na szeroko rozumianą przestrzeń ogólnodostępną, miejsca dostępnego dla publiczności; ewentualnie analogicznie do rozwiązań prawnych z 1926 r. przyjęcie możliwości korzystania z utworów znajdujących się we wnętrzu świątyni w ramach dozwolonego użytku publicznego;
- w zakresie prawa panoramy – szerokiego rozumienia pojęcia wystawienia i przyjęcie, że prawem panoramy mogą być również objęte twory wyświetlane na stałe;
- wprowadzenie kategorii „wydarzenia religijnego”, przy czym w odróżnieniu od „ceremonii religijnej” korzystanie z utworów w ramach „wydarzeń religijnych” twórcy mogłoby przysługiwać wynagrodzenie.

BIBLIOGRAFIA

- Barta, Janusz, Ryszard Markiewicz. 2016. *Prawo autorskie*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Błęszyńska, Katarzyna. 2020. „Dostęp do kultury w zakresie prawa panoramy jako podstawa ograniczenia praw autorskich”. *Business Law Journal* 73/6: 32–38. DOI: 10.33226/0137–5490.2020.6.5.
- Chwalba, Jakub. 2021. „Komentarz do art. 32”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Geiger, Christophe, Franciska Schönherr, Irini Stamatoudi, Paul Torremans, Stavroula Karapapa. 2021. „The Information Society Directive”. W: *EU Copyright Law: A Commentary*, red. Irini Stamatoudi, Paul Torremans. Edward Elgar Publishing. DOI: 10.4337/9781786437808.00021.
- Gienas, Krzysztof. 2021. „Komentarz do art. 33”. W: *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych*, wyd. 4, red. Ewa Ferenc-Szydełko. Warszawa: C.H. Beck.
- Gray, Earl, Raymond Scott. 2015. „Blowing the whistle on copyright in public sculptures”. *Journal of Intellectual Property Law & Practice* 10/1: 10–11. DOI 10.1093/jiplp/jpu194.
- Iljadica, Marta. 2017. „Copyright and right to the city”. *Northern Ireland Legal Quarterly* 68/1: 59–78.
- Inguanez, Daniel. 2017. „Considerations on the modernization of EU copyright: where is the user?”. *Journal of Intellectual Property Law & Practice* 12/8: 660–668. DOI 10.1093/jiplp/jpx069.
- Machała, Wojciech. 2019. „Komentarz do art. 50”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Wojciech Machała, Rafał Sarbiński. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Marcinkowska, Joanna. 2021. „Komentarz do art. 31”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Newell, Bryce Clayton. 2011. „Freedom of Panorama: a Comparative Look at International Restrictions on Public Photography”. *Creighton Law Review* 44: 405–427.
- Niżankowska-Horodecka, Anna-Maria. 2021. „Komentarz do art. 33”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona*

- baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Nowicka, Aurelia. 2021. „Komentarz do art. 6”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Nowińska, Ewa. 2021a. „Komentarz do art. 26”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Nowińska, Ewa. 2021b. „Komentarz do art. 261”. W: *Ustawy autorskie. Komentarze*. Tom I. *Prawo autorskie i prawa pokrewne, Ochrona baz danych, Zbiorowe zarządzanie prawami autorskimi i prawami pokrewnymi*, red. Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Pacek, Grzegorz. 2019a. „Komentarz do art. 31”. W: *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, red. Arkadiusz Michałak. Warszawa: C.H. Beck.
- Pacek, Grzegorz. 2019b. „Komentarz do art. 33”. W: *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, red. Arkadiusz Michałak. Warszawa: C.H. Beck.
- Padlewska, Julia. 2017. „Wolność panoramy w perspektywie porównawczej – Polska, Niemcy i Francja”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Prawa Własności Intelektualnej* 2: 29–64.
- Rosati, Eleonora. 2017. „Non-Commercial Quotation and Freedom of Panorama. Useful and Lawful?” *Journal of Intellectual Property, Information Technology and E-Commerce Law* 8: 311–321.
- Sadowski, Piotr. 2004. „Dozwolony użytek publiczny z art. 31 prawa autorskiego”. *Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego* 2: 16–26.
- Stanisławska-Kloc, Sybilla. 2015a. „Komentarz do art. 31”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Damian Flisak. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Stanisławska-Kloc, Sybilla. 2015b. „Komentarz do art. 33”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Damian Flisak. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Targosz, Tomasz. 2015. „Komentarz do art. 50”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Damian Flisak. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Ter Hazeborg, Enno. 2021. *Die Panoramafreiheit im digitalen Zeitalter: Eine europäische Diskussion*. Baden-Baden: Nomos.

- Traple, Elżbieta. 2011a. „Komentarz do art. 31”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Janusz Barta, Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Traple, Elżbieta. 2011b. „Komentarz do art. 33”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Janusz Barta, Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Traple, Elżbieta. 2011c. „Komentarz do art. 50”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Janusz Barta, Ryszard Markiewicz. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Tylec, Grzegorz. 2016. „Prawo autorskie w działalności religijnej”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19: 86–106. DOI 10.31743/spw.126.
- Urbański, Andrzej. 2019a. „Komentarz do art. 31”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, red. Wojciech Machała, Rafał Sarbiński. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Urbański, Andrzej. 2019b. „Komentarz do art. 33”. W: *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, Wojciech Machała, Rafał Sarbiński. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.